

Mövzu 4-5 AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ KƏND TƏSƏRRÜFATI

Plan

- 1. Ölkə iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatını səciyyələndirən cəhətlər.**
- 2. Aqrar islahatların aparılmasının zəruriliyi.**
- 3. Kənd təsərrüfatının milli iqtisadiyyatda payı və onun qiymətləndirilməsi.**
- 4. İxracıyönümlü kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının mövcud vəziyyəti.**

Topaq maddi nemətlər istehsal edən əsas istehsal vasitəsidir. Bunun digər istehsal vasitələrindən fərqi və üstünlüyü ondan ibarətdir ki, ondan düzgün istifadə edildikdə başqa istehsal vasitələri kimi nə fiziki, nə də mənəvi aşınmaya məruz qalmır. Və eyni zamanda da təkrar istehsal olunmur. Əksinə, maddi nemətlərə tələbat artdıqda yararlı torpaq sahələri azalır.

Kənd təsərrüfatı respublikamızda maddi nemətlər istehsalının ən qədim sahəsidir və öz inkişafında bir neçə mərhələlərdən keçmişdir. Sahənin diqqətə layiq inkişafı XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda yeni istehsal münasibətlərinin yaranması, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi, mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi, suvarma əkinçiliyinin inkişafı, bu sahənin geriliyini aradan qaldırdı və məhsuldar qüvvələrin tərəqqisi, əhalinin həyat səviyyəsinin və güzəranının yaxşılaşdırılması üçün imkanlar yaratdı.

Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatının inkişafını səciyyələndirən əsas cəhətlərindən olan ölkənin təbii-iqlim şəraitidir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 42 faizi dağlıq, 58 faizi isə dağətəyi və ovalıq sahələrdir. Ümumi torpaq fondunun 4740 min hektar və ya 55,1 faizini yəni 4769,8 min hektarı kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar o cümlədən, 30,2 % otlaq və biçənəklər, 31,2 % sair torpaqlar təşkil edir.

Ölkənin mövcud hidroqrafik ehtiyatları əsasında hazırda kənd təsərrüfatına yararlı ərazilərin 1438 min hektarı suvarılır, ümumilikdə isə kənd təsərrüfatı torpaqlarının 3200 min hektarı suvarılması mümkün olan torpaqlar sayılır.

Dağətəyi və ovalıq sahələrin 60 faizinin torpaq və bitki örtüyünün şoranlaşma və meliorasiya olunma xüsusiyyəti vardır. Hazırda isə kənd təsərrüfatında istifadə

edilən ümumi torpaq sahəsinin 1361,1 min hektarı şoran və şorakətli, 733,2 min hektarını çınqıllı və daşlı, 510,2 min hektarını isə müxtəlif nisbətdə aşınmaya uğramış torpaqlar tutur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası torpaq ehtiyatları məhdud olan ölkələr sırasına aiddir. Belə ki, ölkədə adam başına 0,58 hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi, o cümlədən 0,22 hektar əkin yeri düşür.

Ölkədə uzun müddət davam edən günəşli günlərin, külli miqdarda təbii istiliyin və digər əlverişli iqlim xüsusiyyətlərinin olması burada kənd təsərrüatının inkişafına müsbət təsir edən amillər kimi çıxış edir. Belə ki, mövcud olan 11 iqlim tipinin 9-u ölkə üçün xarakterikdir ki, bunun da 3 tipi qismən istisna olmaqla, yerdə qalanları kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün əlverişli təbii şəraitin olmasını şərtləndirir.

Şirin yeraltı su hövzələri və suvarma əkinçiliyi sayəsində dağətəyi və düzənlik sahələrin çoxunda mədəni-texniki bitki növlərinin (taxıl, kartof, tərəvəz, meyvə, üzüm, şəkər çuğunduru, pambıq, tütün və s.) əkilməsi üçün lazımi şərait var. Dağlıq bölgələrdə isə maldarlıq və dəmyə əkinçiliyinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait vardır. Bütün bu amillər ta qədim dövrlərdən Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə ixtisaslaşmaına səbəb olmuşdur. Belə ki, Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları təkcə daxili bazar üçün deyil, həm də mühüm ixrac obyektinə olmuşdur. Ölkədə yetişdirilən pambıq, ipək, zəfəran və bir çox digər kənd təsərrüfatı məhsulları qədim karvan yolları ilə dünyanın bir çox qərb və şərq ölkələrinə ixrac edilirdi. Azərbaycan bütün Qafqazın ən iri taxılçılıq, pambıqçılıq, ipəkçilik, tütünçülük və heyvandarlıq mərkəzinə çevrilmişdir.

1914-cü ilin statistikasına görə, Azərbaycanda yığılan pambıq Zaqafqaziyada istehsal edilən pambığın 70%-ni təşkil edib. Kənd təsərrüfatındakı inkişaf təbii olaraq sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına təkan verirdi. H.Z.Tağıyevin “Qafqaz” Səhmdar Cəmiyyətinə məxsus, tikintisi 1 milyon qızıl pula başa gəlmiş tikiş fabriki də iri sənaye müəssisəsi kimi pambıqçılıqla sıx bağlı idi. Təkcə Avropa ölkələrindən fabriki təchiz etməkdən ötrü 2500 ədəd maşın gətirilmişdi. Bu fabrik o dövrdə Rusiya, Orta Asiya və İran müsəlmanları arasında böyük nüfuz qazanmışdı. Fabrikin pambığa olan ehtiyacı ildən-ilə artırdı. Təkcə 1901-10-cu illərdə burada

emal olunan pambıq 5,3 dəfədən çox artmışdı. Hazır məhsul əsasən Orta Asiya və İran bazarlarında realizə edilirdi.

Bakı bir sıra şəhərlərlə böyük ticarət əlaqələri yaratmışdı. Təkcə Rusiyanın müxtəlif yerlərində pambıq, şərab, qoz ağacı, ipək, yun, qoz-fındıq, xam və ya aşınmış dəri, xəz, balıq məhsulları (o cümlədən kürü), çini və şüşə qablar və s. aparılırdı.

Həmin dövrlərdə aqrar sahədə üzüm istehsalı da mühüm yer tuturdu. Məhz yeyinti sənayesinin əsas sahələrindən olan şərabçılıq, spirt və konyak istehsalı geniş vüsət almış və üzüm və şərab istehsalına görə isə ön sıralarda idi. 1901-ci ildə Zaqafqaziyadakı üzüm bağlarının 30%-i, 1913-cü ildə 33,2%-i Azərbaycana məxsus olub. Müvafiq illərdə istehsal olunan üzüm məhsulunun 44,8%-i və 27,5%-i ölkəmizin payına düşürdü. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 1300-dən artıq irilixirdalı ilkin şərab emalı, araq, konyak zavodları fəaliyyətdə idi. 1970-ci illərdə şərablıq üzüm istehsalı üçün təxminən 70.000 - 80.000 hektar ərazi istifadə olunmuşdu. Bu məqsədlə hədəf, 1990-cı ildən etibarən illik 3 milyon ton üzüm istehsalını təmin etmək idi.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında pambıq istehsalı da xüsusi yer tuturdu. 1970-1980-ci illərdə hər il təxminən 1 milyon tona yaxın pambıq istehsal olunurdu. Bu keçid dövründə pambıq sahəsində də xeyli problemlər yaranmışdı. Dünya bazarında pambığın qiymətinin düşməsi ilə bağlı olaraq, pambıq istehsalında xeyli azalma olmuşdur.

Azərbaycanın başlıca kənd təsərrüfatı məhsulları buğda, tütün, çay, zeytun, meyvə və tərəvəzdir. Ölkənin özünü təmin edə biləcək qədər taxıl istehsal etmək potensialı vardır.

Sovet dövründə taxıl istehsalı yüksək idi. 70-80-ci illərdə illik məhsul 1 milyon tona qədər qalxmışdır. Bundan başqa, hər hektar əldə edilən məhsulun miqdarı da 1913-1970-ci illər arasında üç dəfədən çox artmışdır. Lakin planlı iqtisadiyyatın höküm sürdüyü həmin dövrdə kimin nə və nə qədər istehsal edəcəyi mərkəzdən dikte edilirdi. Mərkəz isə taxıl istehsalını üzüm plantasiyaları ilə əvəz

edilməsinə üstünlük vermişdir. Düzdür, bu da öz növbəsində ölkədə üzüm emalı sənayesinin inkişafına təkan vermişdir.

Azərbaycanda istehsalı azalan kənd təsərrüfatı məhsullarından biri də çəltikdir. Çəltik, Azərbaycanda uzun illər bəzi cənub regionlarında və şimaldakı Qafqaz dağlarının ətəklərində yetişdirilirdi. Sovet hakimiyyəti çəltik istehsalında da bir sıra problemlər yaratmışdır. Nəticədə Azərbaycanda çəltik istehsalı dayandırılmışdı.

60-cı illərdə respublikanın iqtisadiyyatı və onun əsas sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatı uzun sürən böhran və tənəzzül vəziyyətində idi. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun orta illik artım sürəti digər respublikalardan geri qalırdı. 1969-cu ildə 574 min ton taxıl, 299 min ton pambıq, 372 min ton tərəvəz, 272 min ton üzüm, 52 min ton meyvə, 113 min ton kartof, 24,5 min ton tütün istehsal edilmişdi. Əsas kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı getdikcə aşağı düşürdü. Bu ildə hektardan orta hesabla 9,5 sentner dənli bitkilər, 15,1 sentner pambıq, 120 sentner tərəvəz, 43,6 3 sentner üzüm, 10,4 sentner meyvə, 18 sentner tütün, 79 sentner kartof istehsal olunmuşdu. İctimai heyvandarlıqda vəziyyət daha acınacaqlı idi. Kolxoz və sovxozlarda mal-qaranın baş sayı ildən-ilə azalır, məhsuldarlığı aşağı düşür, maya dəyəri artırdı. Respublikada 1969-cu ildə hər yüz inək və camışdan cəmi 49 buzov və balaq, hər yüz doğar qoyun və keçidən 43 quzu və çəpiş alınmışdı, hər inək və camışdan orta hesabla 677 kq süd sağılmış, hər qoyundan 1,6 kq yun qırılmışdı. İttifaq üzrə isə bu rəqəm müvafiq olaraq 2253 kq və 2,8 kq idi.

1970-1975-ci illər ərzində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının artım sürəti nəzərdə tutulan 30 faiz və ittifaqda orta hesabla əldə edilmiş 13 faiz əvəzinə 34 faizə çatdı. Respublikanın kənd təsərrüfatının daimi inkişafı haqqında düşünən Heydər Əliyev əldə edilən təcrübəni və yeni imkanları təhlil edərək, onuncu beşillik (1976- 1980) üçün daha mürəkkəb vəzifə - intensiv amillərin tətbiqinin genişləndirilməsi və məhsuldarlığın yüksəldilməsi hesabına kənd təsərrüfatının sürətli inkişafına nail olmaq vəzifəsini irəli sürdü və ittifaq rəhbərliyinə konkret təkliflər verdi. 1970-ci ilin iyulunda Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin “Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında”, 1975-

ci ilin iyulunda “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” və 1979-cu ilin fevralında “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da ixtisaslaşdırmaq, üzümçülüüyü və şərabçılığı inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” qərarları qəbul olundu. Göstərilən qərarların respublikada icrası nəticəsində 1981-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 1966-1970-ci illərin orta göstəricilərinə nisbətən 2,5 dəfə artdı, taxılçılıqda istehsal 1,7 dəfə artaraq 1240 min ton, tərəvəzçilikdə 2,4 dəfə artaraq 891,0 min ton, pambıqçılıqda 2,2 dəfə artaraq 707,0 min ton, tütünçülükdə 2,7 dəfə artaraq 57,0 min ton, çayçılıqda 3,2 dəfə artaraq 29,0 min ton, meyvəçilikdə 3,8 dəfə artaraq 317,5 min ton, üzümçülükdə 7,9 dəfə artaraq 1829,2 min ton oldu. Kənd təsərrüfatının bütün sahələrində olan irəliləyişlər Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi simasını köründən dəyişdirdi, ölkə bütövlükdə aqrar-sənaye respublikasına çevrildi. Azərbaycanı qısa bir tarixi dövr ərzində keçmiş SSRİ məkanında geri qalmış respublikadan birincilər sırasına çıxarılmasında Heydər Əliyev bacarığının və tələbkarlığının əvəzolunmaz rolu olmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd edilməlidir ki, Sovet hakimiyyəti illərində əmtəə istehsalı formal xarakter daşdığından qiymət ictimai zəruri dəyər və tələb və təklifin təsiri ilə formalaşmamışdır. İqtisadi qanunların, o cümlədən əmtəə istehsalı ilə əlaqədar fəaliyyət göstərən iqtisadi qanunların tələbi nəzərə alınmamışdır. Məhsulların qiymətini dövlətin göstərişi ilə qiymətkoyma orqanları siyasi ambisiyalar əsasında müəyyənləşdirmişlər. Bu zaman isə dövlət bütün diqqətini sənayenin, xüsusilə hərbi-sənaye kompleksinin inkişafına yönəlmişdir. Aqrar bölmədə iqtisadiyyatın inkişafı ikinci dərəcəli hesab edilmişdir. Buna görə də kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymət maya dəyərindən dəfələrlə aşağı qoyulmuşdur. Halbu ki, əmtəə istehsalının iqtisadi qanunlarından biri olan dəyər qanunu tələb edir ki, qiymət maya dəyərindən, yəni istehsal xərclərindən yuxarı olsun, çünki maya dəyəri ödənilməsə və gəlir əldə olunmasa, təkrar istehsal baş tuta bilməz. Bazar iqtisadi sistemində bunu bazar mexanizmi tənzimləyir. Yəni, hansı əmtəə istehsalçısının əmtəəsinin maya dəyəri (istehsal xərcləri) bazar qiymətindən yüksək olursa o müflisləşir, sıradan çıxır. Ona görə ki, onun istehsalı təşkil etmək

qabiliyyəti aşağı səviyyədədir. Onun yerini isə daha bacarıqlı, bazarın funksiyalarını bilən istehsalçı tutur. Bu amil istehsalçıları yeni, müasir texnika və texnologiya tətbiq etməyə, istehsalın təşkilinin modernləşməsinə sövq edir. Sovet sistemində bunlar olmadığından XX əsrin 80-ci illərin ortalarından Sovetlər sistemi laxlamağa başladı, aqrar bölmə isə dərin böhrana düşər oldu.

SSRİ-nin çökməsi ilə sovxoz və kolxozlar da öz fəaliyyətlərinə son qoydu. Qeyd edək ki, kolxozların istifadəsində olan torpaq kolxoz- kooperativ mülkiyyəti adlansa da həqiqətdə o dövlət mülkiyyəti olmuşdur. Kolxoz və sovxozların istehsalın nəticəsində maddi maraqları olmadığından, digər tərəfdən rəqabət qanunu fəaliyyət göstərmədiyindən sosialist kənd təsərrüfatı müəssisələri torpaqdan səmərəsiz istifadə etmişlər. Nəticədə əkinə yararlı torpaq sahələrinin əhəmiyyətli hissəsi əkin dövriyyəsiindən çıxmışdır.

Aqrar islahatların aparılmasının zəruriliyi.

Sovet ittifaqı süqut etdi, vahid partiyalılığa və sosialist ideologiyasının inhisarçılığına son qoyuldu. Bu Azərbaycanın da müstəqillik əldə edilmiş bir dövlət kimi öz siyasi və iqtisadi xəttini müəyyən etməyə ilkin şərait yaratdı.

Lakin müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan dövlətində yeni yaranmış müxtəlif partiya və qrupların respublikada iqtisadiyyatın inkişafına dair mövqelərinin və siyasətlərinin köklü olaraq fərqlənməsi, erməni təcavüzkarlarının müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş respublikanın ərazisinə təcavüzü, ərazimizin 20%-dən çox hissəsini zəbt etməsi, keçmiş ittifaqın tərkibindən çıxmış və azad olmuş müstəqil dövlətlərlə iqtisadi əlaqələrin qırılması, kənardan alınan məhsulların qiymətlərinin süni surətdə əsassız olaraq qaldırılması, sifariş edilən məhsulların Azərbaycandan vaxtlı-vaxtında aparılmaması və gətirilməsində mütəmadi olaraq fasilələrə yol verilməsi, 1990-1993-cü illərdə bir neçə dəfə hakimiyyət rəhbərliyində baş vermiş dəyişiklik, o zaman ölkənin və iqtisadiyyatın idarə edilməsində buraxılmış səhvlər və bir milyon nəfərdən artıq qaçqının mövcudluğu, böyük işsizlər ordusunun yaranması, inflyasiya, nəqliyyat blokadası və digər mənfi proseslər respublikamızda sosial gərginliyi artırdı və nəticədə iqtisadi tənəzzül daha da dərinləşdi. Bütün bunlar və bir sıra digər amillərin və proseslərin mənfi təsiri

nəticəsində respublikamızın aqrar bölməsini də tənəzzül bürüdü.

Həmin dövrdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri bütünlükdə azalmış və quruluşunda dəyişikliklər baş vermişdi. 1985-ci ilə nisbətən 1995-ci ildə bütün əkin sahələri 12% azalmışdı. Bu proses əsasən texniki bitkilərin, kartof, bostan, tərəvəz və yeni bitkilərinin sahəsi hesabına baş vermişdi. Heyvandarlığa gəldikdə isə 1990-cı ilə nisbətən 1995-ci ildə iri buynuzlu malqara, donuz, qoyun, keçi və quşların sayı azalmaqla onların məhsuldarlığı da aşağı düşmüşdü. Belə ki, hər bir inək və camışdan süd sağımı 19,8%, hər baş qoyundan illik yun qırımı - 51%, hər toyuqdan yumurta istehsalı 54,0% az əldə edilmişdi və bütün növdən olan ət istehsalı isə 2,2 dəfə azalmışdı.

Dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, müstəqil Azərbaycan Respublikasında da aqrar bölmənin imkanlarının üzə çıxarılıb effektiv realizə edilməsi bu sahədə köklü islahatlar aparılması yolu ilə mümkün ola bilərdi. Torpaq, su təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı müəssisələrində, habelə istehlak kooperasiyasında islahatlar demokratik prinsiplər üzrə aparılmaqla kəndli (fermer) təsərrüfatlarının yaranmasını təmin etmək bütünlükdə aqrar bölmənin tənzimlənməsini və islahatların həyata keçirilməsini zəruri edirdi. Aqrar islahatlarının ən vacib vəzifəsi Azərbaycan kəndlisini yenidən sahibkar etmək, bu vacib bölmədə çoxukladlı, yüksək səmərəli təsərrüfat formalarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək idi.

Azərbaycanın xalq təsərrüfatının bütün sahələrində, o cümlədən aqrar bölmədə bazar iqtisadiyyatını islahatlar yolu ilə formalaşdırmaq əsas istiqamət kimi seçilmişdir. Bu Azərbaycan dövlətinin strateji məqsədi idi və bunu onun hüquqi bazasını yaratmaqdan başlamaq lazım olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan dövləti müstəqilliyini elan edəndən sonra islahatı sürətləndirmək məqsədi ilə bir sıra qanunlar qəbul etmişdir. Kənd təsərrüfatında həyata keçirilən iqtisadi islahatların hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 1991-1995-ci illər ərzində «Torpaq Məcəlləsi», «Mülkiyyət haqqında» «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «İcarə haqqında» Respublika Qanunu qəbul edilmişdir.

Aqrar islahatlarının tənzimlənməsində 1993-cü ilin fevralında qəbul olunmuş «Torpaq vergisi haqqında» respublika qanununun da özünəməxsus rolu vardır. Adı

çəkilən Qanununa torpaq vergisinin tətbiqində məqsəd, torpaq vergisinin dərəcələri, torpaq vergisi üzrə güzəştlər, torpağa görə verginin müəyyən edilməsi qaydası, torpağın normativ qiyməti və başqa məsələlər öz əksini tapmışdır. Burada qeyd edilir ki, torpaq vergisinin tətbiqində məqsəd torpaqdan səmərəli istifadəni təmin etmək, torpaqların keyfiyyətini və münbitliyini artırmaq, onları mühafizə etmək, dövlət torpaq kadastrı və yer quruluşu tədbirlərini həyata keçirmək üçün vasitələri səfərbər etməkdir.¹

1994-cü ildə «Aqrar islahatının əsas istiqamətləri haqqında» Respublika Qanununun layihəsinin müzakirəyə təqdim olunması iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində irəliyə doğru bir addım olmuşdur. Burada qanunun məqsəd və vəzifələri, aqrar islahatlarının əsas istiqamətləri, islahatın əsas prinsipləri, aqrar islahatının obyektləri və subyektləri, dövlət mülkiyyətinin respublika, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətə ayrılması və başqa mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycanın torpaq fondunda əkinə yararlı torpaq sahəsinin xüsusi çəkisi az və torpaqdan istifadə etmənin səmərəliliyi aşağı olsa da bu boşluqları doldurmağa imkan verən bir çox üstünlükləri vardır. Bu, Azərbaycanın gözəl təbii iqlim şəraitinə malik olması, Azərbaycan xalqının bu bərəkətli torpaqdan istifadə etmək istedadına malik olması.

1995-ci ildə həyata keçirilən Kənd Təsərrüfatı İslahatı Qanunu və torpaq islahatına dair hüquqi tənzimləmələr (Torpaq Qanunu, Mülkiyyət Haqqında Qanun, Fermer Təsərrüfatlarının Qurulması Haqqında Qanun, Sahibkarlıq Haqqında Qanun v.s.) həyata keçirildi. Nəticədə, sovxoz və kolxozların sayı azalmağa başladı. Fermerlərin sayı artmağa başladı. Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra, özəlləşdirmə başlandı. Kənd təsərrüfatı əraziləri özəl mülkiyyətə verildi. Və bu sahədə ölkəmiz Müstəqil Dövlətlər Birliyi içərisində yeganə ölkə olmuşdur. Qazaxıstan, Özbəkistan və digər ölkələrdə isə ərazilər, müvəqqəti istifadə etmək üçün kirayəyə və ya lizinq yolu ilə verilirdi.

Azərbaycan SSRİ-nin dağılmasından sonra MDB bazarının böyük hissəsini itirdi. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üzrə istehsalı da 1990-1995-ci illər arasında

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 4 may 1993-cü il.

48% azalmışdır. Ancaq, daha sonra bu azalma dayandırılmışdır. Azərbaycan kənd təsərrüfatında öz daxili quruluşuna uyğun olaraq yeni dövlət siyasətinə başladı. Kənd təsərrüfatında irəliləyişlər görsənməyə başladı. 1996-cı ildə həyata keçirilən torpaq islahatı ilə istehsalın artımına nail olunmağa başladı.

Aparılan özəlləşdirmələr nəticəsində, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının 99.8%-i özəl sektor tərəfindən istehsal olunurdu. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, öz daxili fəaliyyətinə əkinçiliyə dair yeni bir dövlət siyasəti hazırladı. Məqsəd, bu sahənin inkişaf etdirilməsi idi. Nazirlik daxilindəki bu yeni islahatlar, Dünya Bankı, İslam İnkişaf Bankı və EBRD kimi təşkilatlar və digər beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından alınan tövsiyələr əsasında həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Aqrar islahatlarının həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsində 1996-cı ilin fevralında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin sərəliyi ilə kənd təsərrüfatı məsələlərinə həsr olunmuş müşavirənin mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. «Aqrar bölmədə islahatlar strateji yolumuzdur» devizi altında keçirilən bu müşavirədə aqrar islahatının nöqsan və səhvləri hərtərəfli təhlil olunmuş və onun istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

«Torpaq islahatı haqqında» qanunda torpaqların xüsusi mülkiyyətə və istifadəyə verilməsi, torpaq islahatının aparılması şərtləri müəyyənləşdirilmişdir.

Qanunda eyni zamanda bələdiyyə mülkiyyəti üçün ayrılan torpaq sahələri də müəyyənləşdirilib. Bu qanuna görə dövlət mülkiyyətində qalacaq və xüsusi mülkiyyətə veriləcək torpaq sahələrini respublikanın ümumi torpaq fondundan çıxdıqdan sonra yerlə qalan torpaqlar bələdiyyə mülkiyyətinə verilir. Buraya hər şeydən əvvəl ümumi istifadədə olan torpaq sahələri daxildir. Ümumi istifadədə olan torpaqlara, bir qayda olaraq, şəhərlərin, qəsəbələrin və yaşayış məntəqələrinin - küçələrin, meydanların, yolların, bağların, meşə-parkların, sututarların, stadionların, idman meydançalarının və sair altındakı, habelə əhalinin malqarası üçün örüş sahələri, yaşayış məntəqələrarası və təsərrüfatdaxili yolların, tarlaqoruyucu meşə zolaqlarının, yerli əhəmiyyətli su təsərrüfatı obyektlərinin, hidromexaniki qurğuların və ümumi istifadə olan digər obyektlərin yerləşdiyi torpaqlar və başqaları daxildir.

«Torpaq islahatı haqqında» qanun qəbul edildikdən sonra aqrar islahatının kompleks şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə «Kooperasiya haqqında», «Meliorasiya və iiriqasiya haqqında», «Müəssisələr haqqında» və sair digər qanunlar da qəbul edildi. Bu qanunların icrasını təmin etmək, həmçinin torpaq və əmlakın bölüşdürülərək özəlləşdirilməsi, yeni özəl qurumlar yaradılması, onların dövlət qeydiyyatına götürülməsi və s. barədə onlarla qərar, əsasnamə, qayda və digər zəruri normativ sənədlər hazırlanaraq icra üçün islahat komissiyalarına verilmişdir.

3. Kənd təsərrüfatının milli iqtisadiyyatda payı və onun qiymətləndirilməsi.

Aqrar sahə, xüsusən də kənd təsərrüfatı özünün bir sıra xüsusiyyətlərinə görə iqtisadiyyatın digər bölmələrindən fərqlənir. Kənd təsərrüfatını səciyyələndirən xüsusiyyətlərindən əsas istehsalının bir sıra obyektiv və təbii amillərdən ciddi ciddi şəkildə asılılığıdır. Torpaq və su ehtiyatlarının aşınması proseslərinin sürətlənməsi, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına tələb-təklif nisbətinin qeyri-proporsional dəyişməsi, böhran və depressiya halları, kənd təsərrüfatında disparitetlik və s. aqrar sahə üçün əlavə çətinliklər törədir. Bütün bunlar hamısı müasir dövüdə çevik aqrar siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. Aqrar sektorun dayanıqlı və davamlı inkişafının təmin edilməsi, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi üçün etibarlı əsasların yaradılması, habelə milli istehsalçıların dünya bazarlarında artan rəqabətlə ayaqlaşması üçün müasir aqrar siyasət aqrar sektorun qlobal bazarda rəqabətqabiliyyətli olmasına möhkəm baza yaratmalıdır.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən qloballaşmaya və qlobal istehlak bazasının konyukturasındakı dəyişmə dinamikasına uyğunlaşmaq üçün aqrar sahə üzrə həm hüquqi-normativ bazanın, həm də istehsal münasibətlərinin beynəlxalq norma və tələblərə uyğunlaşdırılması, beləliklə də milli istehsalın rəqabətə davamlı olmasının təmin edilməsi aqrar siyasətin ən başlıca hədəfi olmalıdır: aqrar sahə üzrə milli qanunvericilik bazasının modernləşdirilməsi; ərzaq təhlükəsizliyi; idxaldan asılılığın azaldılması; qida təhlükəsizliyi (sağlamlığı) tədbirləri; torpaq və su resurslarından

səmərəli istifadə və onların mühafizəsi; elmi tədqiqatların dəstəklənməsi; kənddə müasir kadrlar; müasir kənd; urbanizasiyanın azaldılması; ixrac potensialının genişləndirilməsi və s. Qeyd olunan bu komponentlərinin hər biri olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir və ciddi tədbirlər sisteminin hazırlanıb ardıcıl olaraq həyata keçirilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə keçirilən islahatların nəticəsi olaraq bu sektorda əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, mühüm proqramlar qəbul edilmişdir. Bununla yanaşı, aparılmış islahatların davamı kimi aqrar sahədə idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi və aqrar elmin yenidən təşkili istiqamətində müvafiq tədqiqat institutlarının, eləcə də digər aidiyyəti qurumların fəaliyyətinin səmərəliliyi və effektivliyinin artırılması zərurəti ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 3 may 2011-ci il tarixdə ***“Azərbaycanda aqrar sahədə idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi və aqrar elmin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı Xüsusi Komissiya yaradılması barədə”*** Sərəncam imzalanmışdır. Sərəncamda qoyulan məsələlərin icrası aqrar sahədə aparılan islahatların davamlılığının təmin edilməsini, bu əsada, kənd təsərrüfatı sektoruna investisiya qoyuluşu imkanlarının dəyərləndirilməsini şərtləndirir.

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası aqrar sahədə elmi təminat və kadr hazırlığının daha da yaxşılaşdırılması nəzərdə tutur. Kənd təsərrüfatı Azərbaycanda ÜDM-in təxminən 5 faizini təmin etsə də, məşğulluğun 38 faizini formalaşdırır. Öz növbəsində bu disproporsiya aqrar sahədə əmək məhsuldarlığı və insan kapitalının inkişaf səviyyəsi ilə bağlı vəziyyəti əks etdirir.

Azərbaycanda aqrar sahədə əmək bazarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri yaxşılaşdırılmalıdır. Peşə təhsilinin və ali təhsilin, xüsusən də texniki istiqamətdə və menecment hazırlığında keyfiyyəti yüksəldilməlidir.

Kənd təsərrüfatının təhliinə nəzər salsaq görərik ki, 2005-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə respublikada ÜDM-də kənd təsərrüfatının payı 68% azalaraq 6.2% düşmüşdü. Bunun əsas səbəbi islahatların həyata keçirildiyi illərlə müqayisədə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının sayının getdikcə azalmasıdır.

Aqrar sahənin inkişafının ölkənin iqtisadi sabitliyi, sosial dayanıqlığı, ərzaq

təhlükəsizliyi, qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bilirik. Bu sahənin inkişafı üçün respublikada bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artsa da, aqrar sahədə torpaqlardan istifadənin səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı, ixrac göstəriciləri potensial imkanlardan xeyli geri qalır. 2015-ci ildə kənd təsərrüfatı istehsalının artım tempi 7 faizə yaxın olub, 5,6 milyard manatlıq məhsul istehsal edilib. Aqrar sahədə artım tempi dinamik olsa da, hələlik adambaşına ildə 581 manatlıq, ayda 48 manatlıq, gündə 1,6 manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal olunub.

2015-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 5635,3 milyon manat olmuşdur. **2015-ci ildə** 2999,0 min tona taxıl istehsal olunmuşdur ki, bu da 2014-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 25,8 faiz çoxdur. Həmçinin 2015-ci ildə sahələrdən 839,8 min ton və ya əvvəlki ilə nisbətən 2,5 faiz çox kartof, 1273,3 min ton və ya 7,2 faiz çox tərəvəz, 484,5 min ton və ya 9,9 faiz çox bostan məhsulları, 886,3 min ton və ya 4,2 faiz çox meyvə və giləmeyvə, 578,9 ton və ya 22,1 faiz çox yaşıl çay yarpağı, 157,0 min ton və ya 6,3 faiz çox üzüm yığılmışdır. 2015-ci il ərzində ölkədə diri çəkiddə 515,6 min ton ət, 1924,4 min ton süd, 17,0 min ton yun və 1538,6 milyon ədəd yumurta istehsal edilmişdir. 2014-cü illə müqayisədə **2015-ci ildə** ət istehsalı 2,0 faiz, süd istehsalı 3,7 faiz, yun istehsalı isə 1,4 faiz artmışdır.

Müstəqillik illərində kənd təsərrüfatının inkişafına nəzər saldıqda 1992-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalı hər il orta hesabla 12 faiz aşağı düşdüyü halda, 1996-cı ildən başlayaraq (1997-ci və 2014-cü illər istisna olmaqla) davamlı olaraq artmışdır və **2015-ci ildə** artım 6,6% təşkil etmişdir. 2015-ci ildə heyvandarlıq məhsulları üzrə artım 2,5 faiz, bitkiçilik məhsulları üzrə isə 11,3 faiz olmuşdur. Hazırda respublikamızda heyvandarlığın intensiv inkişafında əsas problemlərdən biri isə yem bazasının zəif olmasıdır. İdxal hesabına heyvandarlığın yem təminatının yaxşılaşdırılması isə sahənin rentabelliyinə ciddi təsir göstərir. Məsələn, son vaxtlar quşçuluq sektorunda yaşanan problemlər buna bariz nümunədir. Onu da qeyd edək ki, son illər heyvan yemi qlobal ixracda yüksək

sürətlə inkişaf edən komponentlərdən biri olduğu aydınlaşır. Dünya üzrə yemə tələbatının artması Azərbaycanın da bu sahənin inkişafı ilə bağlı daha çevik siyasət həyata keçirmək zərurəti yaranmışdır.

İndi isə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının bəzilərinin istehsalına nəzə salaq.

Üzüm İstehsalı

Qeyd etdiyimiz kimi, üzümçülük və şərabçılığın aqarar sektorda xüsusi çəkisi var. 1990-cı ilə qədər ölkədə 275 min hektar üzüm bağı mövcud idi. İldə təxminən 2 milyon ton üzüm istehsal olunurdu. Sovet İttifaqının süqutundan sonra, Azərbaycan daha çox taxıl istehsalına üstünlük vermişdir ki, bu da ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında əsas məhsuldur. Taxıl istehsalını artırmaq üçün şərablıq üzüm bağları buğda istehsalı ilə əvəzləndi.

Qeyd edək ki, torpaqlarımızın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərin böyük hissəsi məhsuldar torpaqlardır. Məsələn, Fizuli regionundan ildə 100.000 ton üzüm istehsal olunurdu. Zəngilan şəhəri üç üzüm emalı fabrikinə və 3000 hektar üzüm bağına sahib idi. Ağdam pambığı, Qubadlı isə heyvandarlığı ilə məşhur region-lar idi.

Hal –hazırda üzümçülüyn inkişafına kənd təsərrüfatı sahəsində sərmayə qoyulan səhələrdən biridir. Cəlilabad, Tovuz, Şəmkir, Ağstafa, Qazax, Şamaxı, Samux, Göy-göl və digər rayonlarda üzüm bağları salınmışdır. Üzümçülüyn inkişafına regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramında da yer verilmişdir.

2014-cü ildə ölkədə üzümün əkin sahələri (211 ha) 1,3% azalıb. Qax rayonunda 377 üzümlüyün 366 hektarında tənəklər kəsilib. 2012-ci ildə ölkədə 16 327 ha üzüm sahəsi olub. Ötən il bu göstərici 15 904 ha olub.

2014-cü ildə 533,1 ton üzüm idxal edilib. İxarc həcmi 71,3 ton azdır. 1 kq idxal üzümü (İran) gömrükdə 0,31 dollara bəyan edilib. İxrac qiyməti 0,75 dollar təşkil edib. Bu ilin 9 ayında şərabçılıq zavodları 663,3 min dekalitr şərab istehsal edib. Bu, ötən ilin eyni dövründəkindən 15,7% azdır.

Gömrüyün məlumatına görə, bu ilin I yarısında 153,7 min dal şərab ixrac edilib. Bundan 5mln 374 min dollar gəlir əldə edilib.

Şəkər çuğunduru

İstehsalı yenidən gündəliyə qoyulan bir başqa məhsul da şəkər çuğundurudur. Azərbaycan, Sovət rejimi dövründən əvvəl ciddi miqdarda şəkər çuğunduru istehsal edirdi. Ancaq, Ukrayna da bu məhsulu istehsal etməyə və bütün SSRİ-nin ehtiyacını qarşılamağa başladıqda, Azərbaycanda çuğundur istehsalına ehtiyac qalmadı.

Müstəqillikdən sonra Naxçıvan, Beyləqan, Sabirabad, İmişli və Səlyan regionlarında yenidən istehsal edilməyə başlanmışdır. Ancaq ölkədə çuğundur emal edəcək fabriklər yoxdur. Şəkər çuğunduru əkilməsinə baxmayaraq, şəkər fabrikinin olmaması səbəbiylə, şəkər çuğunduru emal edilmək üçün sərhəddə yerləşən Biləsuvar dan İranın Ərdəbil şəhərinə göndərilir. İran çuğundur emal edib yenidən Azərbaycana geri göndərir. Bu sistem Azərbaycanın əleyhinə olduğundan ölkədə şəkər istehsal etmək üçün bəzi yeniliklər mövcuddur. Şəkər ehtiyacı təxminən 360.000 ton olan Azərbaycanda həm şəkər çuğunduru istehsalına həm də şəkər fabriklərinə ehtiyac vardır. Bu ehtiyacdən irəli gələrək Azərsun Holding tabeliyində İmişlidə şəkər fabriki tikilmişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramı çərçivəsində Naxçıvan, Şəki, Masallı və Biləsuvar rayonlarında şəkər fabriklərinin qurulması planlanmışdır.

Quba və Saatlı regionunda fabriklərdə kiçik paketlərdə müxtəlif növ mürəbbələr və marmaladlar istehsal olunur. Lənkərandakı bir başqa fabrikdə də tomat istehsal olunur. Bu 3 yeni fabrik məhsullarını Yaponiya, Rusiya, Belçika və İsveçrə kimi ölkələrə ixrac edirlər.

Çay istehsalı

Ölkədə çay istehsalının əsası 1930-cu illərdə qoyulmuşdur. Bu bitkinin yetişməsi üçün əlverişli şəraitə malik olan Lənkəran-Astara regionu seçilmişdir. Çay istehsalı 1960-cı illərin sonu və 1970-ci illərin əvvəllərində ən yüksək səviyyədə olmuşdur. Azərbaycanın çay istehsalı 1970-ci illərdə 34.000 ton olduğu halda, bu ötən illər ərzində 1.900 tona qədər azalmışdır. Bu vəziyyət ölkədə işlək vəziyyətdə çay emalı fabrikinin olmaması səbəbindəndir.

Çay emalı fabriklərinin də özəlləşməsinə ehtiyac hiss olunur. Bakıdakı çay fabrikləri Türk şirkətləri tərəfindən satın alınmışdır. Əkinçilər yenidən çay isteh-

salına başlamışdır. Bu fabriklərdə emal olunan Azərbaycan çayı Türkc və Hindistan çayı ilə qarışdırılaraq satışa buraxılır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar Dövlət Proqramında da Lənkəran və Astarada çayçılığın inkişafı üçün bəzi tədbirlər həyata keçirilir. Müstəqillikdən sonra yararsız vəziyyətə düşən çay istehsalı sahələrinin yenidən yararlı vəziyyətə gətirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirilirdi. Təkcə Lənkəran rayonunda 1000 hektara yaxın çay plantasiyası istifadə üçün əlvərişli hala gətiriləcəkdir. Dövlət Proqramına müvafiq olaraq, 2007-ci ildə Lənkəran rayonunda çayçılığın inkişaf etdirilməsindən 19 milyard manat gəlir əldə edilməsi hədəflənmişdir.

Lənkəran və Astara çay fabriklərinin istehsalı başlanması üçün kifayət qədər sərmayə qoyulmuşdur. Cənub regionunda çayçılığın inkişafında "AzərsunHolding" in fəaliyyətləri xüsusi yerə malikdir.

Pambıq istehsalı

Azərbaycanda pambıq Qədim Şərq ölkələri, əsasən İran vasitəsilə yayılmışdır. Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılar zamanı 5-6 əsrlərə aid yanmış pambıq kəməfləri və çiyidi tapılmışdır. Bərdə, Naxçıvan, Beyləqan, Gəncə, Şəmkir və sair kimi şəhərlərdə pambıqdan parça hazırlanıb xaricə ixrac edilməsi, 15 əsrdə Şamaxıdan Rusiyaya pambıq mallar da aparıldığı göstərilir. 18 əsrdə Mil-Muğan və Şirvan düzlərində geniş pambıq sahələri olmuşdur. 19 əsrin əvvəllərində Quba və Bakı əylətlərində də pambıqçılıq inkişaf etdirilirdi. Azərbaycanda 1913-cü ildə pambıq əkini sahəsi 100 min hektardan çox, pambıq istehsalı 65 min ton olmuşdur.

Dünya toxuculuq sənayəsi üçün lazım olan lifin təxminən 50%-i pambıqdan alınır. 100 kq xam pambıqdan orta hesabla 30-35% lif alınır. Lifdən müxtəlif parçaların toxunmasında işlədilən iplik hazırlanır, həmçinin avtomobil təkəri, torlar və kəmərlər üçün kordlar və sair istehsalında istifadə edilir.

Pambığın çiyidindən alınan yağ yemək məhsullarında işlədilir, ondan marqarin, qliserin, sabun, stearin, sürtkü yağları hazırlanır, tullantısı sellüloz, spirt, lak, linoleum, karton, kino plyonkası, izolyasiya materialları istehsalında istifadə olunur. Bütün bunları qeyd etməkdə məqsədimiz pambığın nə qədər strateji

əhəmiyyətli olmasını vurğulayaraq ölkədə bu məhsulun yenidən istehsalının artırılmasının vacibliyini bir daha qeyd etməkdir.

Ölkənin pambıq istehsalı potensialı ildə 830 min tondur. İstehsal olunan pambığın 70%-i xammal olaraq ixrac edilir. Ciddi miqdarda pambıq istehsalına baxmayaraq, pambıq təmizləmə fabrikləri az sayıdadır. Pambıq istehsalı ilə əlaqədar əl əməyindən istifadə hələ də problem olaraq qalmaqdadır. Eyni problemlər tütün və çay istehsalında da özünü göstərir. Bir sözlə kənd təsərrüfatında müasir texnikalara ehtiyac böyükdür.

2023 cü ildə Pambıq lifi ixracındakı azalma bu il də davam edir. Belə ki, cari ilin yanvar-iyun aylarında Azərbaycandan 68 milyon 882 min ABŞ dolları dəyərində 37 min 307 ton pambıq lifi ixrac edilib. Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatı əsasında apardığımız hesablama əsasən, bu, illik müqayisədə 2,2 dəfə azdır. Pambıq iplik ixracında azalma 5 faizdən bir qədər yüksəkdir.

Pambıq ixracındakı azalmanı bəzi mənbələr Türkiyənin tekstil sənayesi bölgəsi olan Kahramanmaraşda zəlzələnin yaratdığı dağıntılarla əsaslandırırlar. Lakin nəzərə alsaq ki, ixracın azalması ötən ilin ikinci yarısından başlayıb, onda bu amilin prosesdə ciddi rolunun olmadığını söyləyə bilərik. Bu prosesdə qiymətləri salan əsas amillər olaraq ötən ildən global iqtisadiyyatda artım dinamikasının zəifləməsi, yüksək inflyasiya şəraitində əsas istehlakçı ölkələrdə insanların geyimə qənaət etməsi fonunda pambıqdan əldə olunan məhsullara tələbatın azalması, ABŞ-də sərt monetar siyasət nəticəsində dolların məzənnəsinin artması çıxış edir. Pambıq məhsullarının əsas istehlakçısı olan Çində, Avropa İttifaqı və ABŞ-də iqtisadiyyatda gözləntilər neqativlik zolağında davam etdiyinə görə cari ildə də pambıq qiymətlərinin azalması müşahidə olunur. 2020-2022-ci illərdə pambığın qiyməti 1,59 dollardan 2022-ci ilin ikinci rübündə 3,48 dollara qədər bahalaşıb. Ondan sonra proses əks istiqamətdə gedərək 2022-ci ilin sonuna pambığın 1 kiloqramı 2,22 dollara ticarət olunub. 2023-cü ilin iyun ayında pambığın 1 kiloqramının qiyməti ("A Index") əvvəlki aya nisbətən 1.4 faiz azalaraq 2.04 ABŞ dolları səviyyəsində qərarlaşıb, iyulda bu göstərici cəmi 1 sent artmaqla 2,05 dollara bərabər olub

2022-ci ildə pambıq istehsalının 88,2 faizi 10 rayonun payına düşüb. Əsas istehsalçı rayonlar bunlardır: Ağcabədi - 12.5 faiz, Saatlı - 12.4 faiz, Bərdə - 11.1 faiz, Sabirabad - 11 faiz, Salyan - 9.1 faiz, Beyləqan - 9 faiz, Neftçala - 7.4 faiz, İmişli - 6.6 faiz, Biləsuvar - 5.5 faiz, Tərtər - 3.5 faiz təşkil edib. 2022-ci ildə Beyləqan, Ağcabədi, Bərdə, Tərtər, Saatlı və Salyan rayonlarında məhsuldarlıq göstəricisi ölkə üzrə orta göstəricidən yüksək olub. Bu il də istehsalda həmin rayonların fərqlənəcəyi gözlənilir.

Tütün istehsalı

Tütünçülük ölkənin daha çox Şəki-Zaqatala regionlarında inkişaf etdirilmişdir. Sovət dövrünün son illərində 62 min tona çatan tütün istehsalı müstəqillikdən sonra ciddi şəkildə azalmışdır. Azərbaycanın xarici ölkələrə tütün ixrac etmək imkanı yoxdur. Xaricə tütün ixrac edə bilmək üçün ölkə ərazisində 20-25 ton tütün istehsal olunmalıdır. Azərbaycanda isə ildə 4 min ton tütün yarpağı istehsal etmək mümkündür. Ölkənin siqaret istehsalçıları əsas xammalı xarici ölkələrdən gətirirlər. Qrafikdən göründüyü kimi ölkədə tütün istehsalı 1970-1992-ci illərdə yüksək olsa da, sonrakı dövrlərdə aşağı düşmüşdür. 1991-ci ildə tütün istehsalı 53,7 min ton olsa da, 2014-cü ildə 18,5 dəfə azalaraq 2,9 min tona düşmüşdür.

2024-cü ilin yanvar ayında Azərbaycanda 353,1 ton tütün istehsal edilib.

Kartof istehsalı Ölkədə 2005-ci ildə, əkin sahələrinin artmasına paralel olaraq, əvvəlki ilə görə istehsal həcmi 21%-dən çox artan kartof isə başda Rusiya olmaqla qonşu ölkələrə ixrac edilməyə başlamışdır.

Cari ildə kartofun əkin sahələrində də azalma var. Belə ki, rəsmi statistikaya əsasən, 2023-cü ilin yanvar-may aylarında ölkə üzrə 341,8 min hektar sahədə və ya 2022-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 10,7 faiz az yazlıq bitkilərin səpini aparılıb. Bu zaman ölkə əhalisinin qida rasionunda mühüm yer tutan kartof əkinləri 10,4 faiz və ya 5691 hektar azalmaqla 48 min 990 hektar təşkil edib. O cümlədən Qazax-Tovuz iqtisadi rayonunda 21 min 737.6 hektar, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda 10 min 122.5 hektar, Quba-

Xaçmaz iqtisadi rayonunda 4 min 46 hektar, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda isə 3 min 916.5 hektar kartof əkilib.

Zeytun istehsalı

Ölkədə zeytun yığımı və ondan istifadə hələ lazımi səviyədə istifadə edilmir. Zeytunların yığılması və istifadəsi ilə məşğul olacaq müəssisələrin qurulması nəticəsində ölkənin zeytun yağı tələbini də qarşılamaq mümkün olacaq. Əlbəttə ki zeytun bağlarının məhv edilməsi və ağacların kəsilməsinə də əngəl olunmalıdır.

Kənd təsərrüfatı sektorunun iqtisadiyyatdakı üstünlüyü azalarkən, işçi qüvvəsinin önəmli bir hissəsini işlə təmin etməyə davam edən kənd təsərrüfatı sektorunda bəzi islahatların aparılmasına hələ də davam edilir. Bu məqsədlə lazımi infrastruktur yaxşılaşdırılır, təhsil, araşdırma fəaliyyətləri, özəl sektor sahibkarlığı dəstəklənir, fermerlərə texnika və avadanlıq köməkliyi göstərilir, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yenidən təşkilatlandırılaraq ölkənin aqrar siyasətinin gücləndirilməsində təsir imkanlarının artırılması nəzərdə tutulur.

1996-cı ildən etibarən sənayedə müşahidə olunan irəliləyiş, kənd təsərrüfatı sektorunda 1997-ci ildən etibarən başlamış və 2000-2001-2002-ci illərdə də davam etmişdir. Bu müsbət inkişafda beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın da böyük köməyi olmuşdur.

İqtisadi müstəqillik və təminat baxımından əhəmiyyətli olan aqrar sektorunun inkişafı məqsədiylə, 2001-ci ildən etibarən sektor torpaq vergisindən başqa bütün vergilərdən azad olunmuşdur. Bu güzəştlər "2004-2008 regionların inkişafı dövlət proqramında da diqqətə alınmışdır.

Əkinçiliyin inkişaf edən sahələrində və heyvandarlıqda həm istehsal həm də xidmət sahələri üçün yeni iş yerləri açılır.

Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektorunda həyata keçirilən reformların nəticələri də ələ alınaraq hər il daha yaxşı nəticələr əldə olunmağa başlanmışdır. Ancaq Azərbaycan, hələ də taxıl ehtiyacının sadəcə 80-85%-ni qarşılaya bilir, qalan hissəsini isə idxal edir. Ancaq, Azərbaycanın 2002-ci ildə ilk dəfə buğda ixrac etmişdir (6.400 min ton).

Əvvəlki illərlə müqayisədə ölkədə həyata keçirilən islahatlarla son illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarında artıma nail olunmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsulları bütün növlər üzrə 1995-ci il ilə müqayisə edildikdə, ciddi nisbətdə artmışdır. Ancaq, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında əldə olunan nəticə 1990-cı ildəki səviyyəsinə bərabərdir. 2005 ildən etibarən beynəlxalq təşkilatların maddi köməyi ilə "Kənd Təsərrüfatı İnkişaf Agentliyi" xətti ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək məqsədi ilə lazımi texnika və avadanlıqların alınması üçün güzəştli kreditlər verilməsi, eyni zamanda lizing təşkilatı vasitə-silə texnikanın sektorun istifadəsinə verilməsi bu sektorun gələcəkdə daha da inkişaf etməsinə kömək edəcəkdir.

Heyvandarlıq

Ölkədə 1996-cı ilə qədər dövlətə aid heyvanların demək olar ki hamısı (99.8% iri buynuzlu, 98% kiçik buynuzlu) özəl sektora paylanmışdır. Qalan heyvanlar isə dövlət tərəfindən damazlıq məqsədilə istifadə olunur. Müstəqillikdən sonra ölkədə gəlir gətirən sahələrdən biri də iri buynuzlu heyvan yetiştirilməsi olmuşdur. Heyvandarlıq ölkə ehtiyacını qarşılayacaq səviyyədə inkişaf etmişdir. Amma, 1998-ci ilə qədər heyvandarlıq sektorunda böyük azalmalar ortaya çıxmışdır. Keçmişlə müqayisə edildikdə ölkədə ət və süd məhsulları istehsalında artım qeydə alınmışdır. Bu istehsalın demək olar ki hamısı fermerlərin payına düşür. Ölkədə həyata keçirilən özəlləşdirmə siyasətindən sonra 1998-ci ildən etibarən iri buynuzlu heyvan yetiştirilməsi artır. Bundan başqa ölkədə süd məhsullarının keyfiyyəti də yaxşılaşır. Azərbaycan şirkətləri 15 növdən artıq süd məhsulları (qatıq, pendir, süd, v.s) istehsal edirlər

Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ilə bağlı məlumatlar 22-ci cədvəldə əks olunmuşdur. Həm heyvandarlıq məhsulları istehsalı, həm də heyvanların sayı sürətlə artır. 2003-cü il ilə müqayisə edildikdə 2004-cü ildə kənd təsərrüfatı sektorunda ümumi məhsul 4.6%, bitkiçilikdə 3.6% olarkən, heyvandarlıq məhsullarında bu 6% artım olmuşdur.

Azərbaycan mal əti idxal etmir, amma, toyuq əti idxal edir. Ət məhsullarının 24%-i və yumurtanın 35%-i idxal edilir.

Məlumatlarda diqqət çəkən nöqtə, 1998-ci ilə qədər ət istehsalındakı geriləmənin ardından yenidən artmağa doğru irəliləməsidir. Ancaq, hələ də 1990-cı ildəki səviyyəsinə çatmamışdır.

Süd istehsalında isə, 1997-ci ilə qədər azalmadan sonra yenidən artarkən, 1997-2005-illərdə istehsalın həm müəmmadi artım göstərdiyi, həm də 1990-cı ildəki istehsal səviyyəsinin üzərində qeydə alınmışdır. Yumurta istehsalının 1998-ci ilə qədər azalma göstərdiyi, bu tarixdən sonra isə yenidən artım göstərməyə başladığı, ancaq 2004-cü ildəki istehsalın 1990-cı ildəki səviyyəsinin altında olduğu görülür.

Sektordakı Əsas Problemlər:

Ölkənin iqlim şərtlərinin kənd təsərrüfatı məhsullarının il boyunca istehsalına imkan verməsinə baxmayaraq, torpaq sahələrinin ancaq 53.1%-nin kənd təsərrüfatı üçün yararlı olması diqqət çəkir. Aparılan tədqiqatlar ölkədə adam başına düşən kənd təsərrüfatı sahəsinin ildən-ilə azaldığını göstərir. Ölkədə adam başına 0.20 hektar əkin sahəsi düşür. Bəzi regionlarda xüsusilə də Lənkəran, Astara, Abşeron, Naxçıvan Muxtar Respublikasında adam başına düşən əkin sahəsi 0.04-0.12 hektardır.

Əkinə yararlı torpaqların böyük bir qismi rütubətsiz zonaya aid olduğundan, inkişaf etmiş suvarma sistemi tətbiq etmədən rəqabət üçün əlvərişli məhsul istehsal etmək çətinlik tələdir. Bir sözlə kənd təsərrüfatı sektorunu inkişaf etdirmək üçün suvarma və drenaj sistemləri vacib faktorlardır. Ancaq bir tərəfdən müasir suvarma texnologiyası istifadə olunmur, digər tərəfdən də ərazinin duzluluq səviyyəsi artır və erroziyaya məruz qalır. Xüsusilə də, Xəzər dənizinin səviyyəsindəki dəyişmə ərazini əkinə əlvərişsiz hala gətirir. Bununla bərabər Kür-Araz çayları arasında qalan torpaqlar da duzlulaşaraq və ya su altında qalaraq yararsız vəziyyətə düşür.

713 km uzunluğundakı Xəzər sahillərində və zəngin axarsularda balıqçılıq və ölkənin dəniz məhsullarının xüsusi yeri vardır. Ölkədə suvarılması mümkün olan 3200 min hektar sahənin, ancaq 1450 min hektarı suvarıla bilər. Xəzər səviyyəsinin artması səbəbiylə 1450 min hektar sulanan əkin sahəsinin 47%-indən çoxu müxtəlif şəkildə zərər görmüşdür. Su altında qalan 1450 min hektar sahənin 385 min

hektardan çoxu islah səbəbindən yetərsiz vəziyyətdədir. Təkcə 2004-cü ildə Xəzərin səviyyəsinin 8 sm yüksəldiyi hesablanmışdır. Bu vəziyyəttəxminən 150 min hektar ərazinin su səviyyəsinin yüksəlməsinə məruz qalması deməkdir. Hesab edilir ki, əgər vəziyyət bu şəkildə davam edərsə Xəzərdə su səviyyəsindəki yüksəlmə 70 sm-ə çatacaqdır⁷⁸. Bundan başqa ölkədə 115 min hektara yaxın torpaq sahəsinin şoranlaşması, 167 min hektarda isə şoranlaşma ilə birlikdə su səviyyəsinin yüksəlmə prosesi gedir. İslah və suvarma sistemləri baxımından isə istifadə olunan 11-12 milyarddm³ suyun 67%-i əkinçiliyin payına düşür.

Kənd təsərrüfatı sektoruna mənfi təsirlər nəticəsində 150 min hektar tütün və pambıq, 170 min hektar üzüm sahəsi zərər görərək istehsal sahəsi xaricində qalmışdır.

Kənd təsərrüfatının inkişafını, istehsal səviyyəsinin və məhsuldarlığın artmasını çətinləşdirən əsas səbəblərdən biri də son illərdə kənd təsərrüfatında maddi-texniki infrastrukturun zəifləməsidir. 1990-cı ilə ilə müqayisədə kənd təsərrüfatında istifadə olunan traktor, kombayn kimi texnikanın sayında ciddi azalma olmuşdur.

Texnikanın olduqca köhnəlməsi və nəzarətsiz qalması səbəbiylə istifadə imkanı və məhsuldarlığı məhdudlaşdırır.

"Azərbaycanın altı rayonunda müəssisələrin özəlləşdirilməsi" layihəsi 1996-cı ildə təsdiq edildi və 2003-cü ildə tamamlandı. Layihənin dəyəri 28.82 milyon dollardır. Layihəni maliyyələşdirənlər isə Dünya Bankı və Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı İnkişaf Fondudur. Kreditlər sözü gedən layihənin həyata ke-çirildiyi 113 kəndin hər birindəki şəxslərə verilmişdir.

Azərbaycanda Banklar Assosiasiyasının qərarı ilə "2002-2006-cı illərdə Kənd Təsərrüfatı Sektorunun İnkişaf Proqramı" qəbul edilmişdir. Bu proqramın həyata keçirilməsi və müvəffəqiyyətlə davam etdirilməsi, kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı sektorunda istehsalın gələcəkdə dinamik şəkildə inkişafının təmin ediləcəyini ifadə etməyə imkan verir.

2004-cü ilin avqustunda isə, Azərbaycan hökuməti və Dünya Bankı arasında "Aqrar sahə İnvestisiyaları" layihəsi imzalandı. Bu layihə regionlarda yaşayan nüfuzun sosyo-iqtisadi yaxşılaşdırmaq baxımından vacibdir. Layihə çərçivəsində

aqrar müəssisələrin, mikro layihə investisiyalarının maliyyələşdirilməsinə köməyi nəzərdə tutmuşdur.

Heyvandarlığın inkişafı məqsədiylə süni mayalanma texnologiyasından faydalanmaq məqsədiylə heyvandarlıqla məşğul olan regionlara Hollandiyadan süni mayalanma apultları gətirilmişdir. Heyvanlara peyvəndlərin olunmasının yayılmağa başlaması və heyvan irqələrini islahat fəaliyyətləri nəticəsində canlı heyvan sayı və heyvan məhsullarının istehsalında son illərdə stabil olaraq artımlar müşahidə olunmuşdur. Bundan başqa hökumət, dövlət laboratoriyalarına nəzarəti yaxşılaşdıraraq, sərhəd keçid məntəqələrində qarantin yoxlamalarının gücləndirmiş, qida inamliyinin təmin olunması və insanların sağlam qida ilə təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görməyə başlamışdır.

2004-2008-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramı çərçivəsində kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektoruyla əlaqədar hədəflər isə aşağıdakı kimi sıralana bilər⁸³:

- Başda Bakı və Gəncə olmaqla ölkənin böyük şəhərlərində kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan satış bazarlarının təşkilinə xarici sərmayənin istiqamətləndirilməsi.
- Azot gübrəsi istehsal edən fabrikin tikilməsi və mövcud super fosfat fabrikinin yenidən istehsalatına başlamasına xarici sərmayənin istiqamətləndirilməsi.
- Zəruri texnika və ehtiyat hissələrin istehsalına xarici sərmayənin istiqamətləndirilməsi.
- Torpaq suvarma və islahat sisteminin yenidən qurulması və bu çərçivədə 11 ən əhəmiyyətli müəssisələrin tikilməsinə xarici sərmayənin istiqamətləndirilməsi.
- Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsulları istehsal edən müəssisələrin, xüsusilə də kəndlərdə kiçik müəssisələrin ət, süd, meyvə və tərəvəz istehsalı müəssisələrinin qurulması.
- Emal sənayesi üçün köməkçi material olan şüşə, palstik və s. istehsal edən müəssisələrin qurulması.
- Xalqın və qida sənayesinin şəkər tələbinin qarşılanması məqsədiylə şəkər istehsalı fabriklərinin tikilməsinə xarici sərmayənin istiqamətləndirilməsi.

- Regional aqrar təhsil mərkəzlərinin, araşdırma institutlarının, dövlət keyfiy-yətli toxumluq taxıl və damazlıq heyvan yetişdirilməsi müəssisələrinin və regionlarının texniki infrastrukturunun müasirləşdirilməsi və gücləndirilməsi, elmi araşdırmaların artırılması.
- Regionların sosyo-iqtisadi inkişafına, sosial infrastrukturun bərpasına və yenidən qurulmasına sərmayənin təşkil olunması.
- Yeni üzüm bağlarının salınması və şərab istehsal edən fabriklərin qurulması.
- Bitki mühafizə və qarantin tədbirlərinin kifayət dərəcədə həyata keçirilməsi üçün bu sahənin infrastrukturunun inkişafı və yenidən qurulması.
- Baytarlıq və heyvan sağlamlığı ilə bağlı tədbirlərin artırılması.
- 500-700 hektar torpaq sahəsinə xidmət edən kiçik kənd təsərrüfatı xidmət müəssisələrinin qurulması.
- Kartof nişastasası istehsalı müəssisələrinin qurulması.
- Başda quşçuluq olmaqla heyvandarlığın inkişafında rol oynayan yem fabriklərinin tikilməsi üçün xarici sərmayənin istiqamətləndirilməsi.

Ümumi olaraq yuxarıda ifadə edilən və proqramda kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqla bağlı hədəflərə çatmaq üçün lazımi investisiya mühiti yaradılmağa çalışılmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq məqsədilə və bu sektor-da inkişafı sürətləndirmək məqsədilə məhsulların istehsalçıları 2008-ci ilə qədər torpaq vergisindən başqa, digər bütün vergilərdən azad edilmişlər.

Digər tərəfdən fermerlərin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı avadanlıqlarına sahib olmaları məqsədilə müxtəlif layihələr həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatında istehsal həcmnin artırılması məqsədiylə istehsal və emal müəssisələrinin qurulması və texniki problemlərin həlli diqqətə alınmışdır. Bu çərçivədə 2004-2008-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramında sərmayəsi 100% dövlətə məxsus "Aqrolizing" şirkətinin qurulmuşdur. Şirkət dövlət büdcəsindən ayrılan maliyyə qaynaqlarının lizinq yolu ilə hüquqi və fiziki şəxslərin yeni kənd təsərrüfatı avadanlıqları sahibi olmalarını hədəfləmişdir. Şirkət, 25 oktyabr 2004-cü il tarixli prezident fərmanı ilə qurulmuşdur. Kənd təsərrüfatı sektoruna maşınların və

avadanlıqların alınması üçün "Aqrolizinq" şirkətinə 2009-cı il üçün 200 milyon manat, 2010-cı il üçün 250 milyon manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.

2005-ci ildən başlayaraq regionlarda kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin inkişaf etməsi üçün Maliyyə və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi bilavasitə investisi-yalarla birlikdə, beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə müttəfiqliyə əsaslanan bö-yük layihələrə daha çox üstünlük verəcəklər.

Kənd təsərrüfatı vasitələri, gübrə və toxumda yaxşılaşdırma ilə kənd təsərrüfatında istehsal həcmi ən az iki dəfə artırmaq mümkündür. Hesablamalara görə, 2009-cı ilə qədər kənd təsərrüfatı sektorunun ÜDM-dəki payının 15%-dən çox olacağı gözlənilir. 2009-cı ilə qədər kənd təsərrüfatı istehsalında 62.5% artım hədəflənir.

Balıqçılıq

Xəzər dənizinin dünya bazarlarında əhəmiyyətini artıran sektorlardan birisi də balıqçılıqdır. Neft və qaz yataqları ilə birlikdə Xəzər dənizi, keyfiyyətli və zəngin balıq ehtiyatına malik qapalı su hövzəsidir. Xəzər, ən qiymətli balıq növü olan Nərə balığının əsas vətənidir. Nərə balığı eyni zamanda kürü alınan balıq növüdür. Xəzərdə Nərə balığı istehsalı və onun məhsulu olan qara kürü istehsalı qiymətli bir iqtisadi dəyər olaraq qarşımıza çıxacaqdır.

1980-cı illərin əvvəllərinə qədər Xəzər balıq populasiyası ilə çox məşhur idi. Xüsusilə, Nərə balığından əldə edilən qara kürü bir vaxtlar Rusiyanın qərbə qara kürü istehsalının 90%-ni təşkil edirdi. Əvvəllər 65 min ton Nərə balığı çıxarılmasına baxmayaraq, bu rəqəm 1980-cı illərin əvvəllərində 25 min tona düşmüşdür. Bu miqdar 1994-cü ilin əvvəllərində 7 min tona enmişdir. Volqa delta-sında 120.000 balıqçı həyatını sadəcə bu işdən əldə edərkən, müəyyən vaxt ərzində bu sayı 2.000 balıqçıya düşmüşdür⁸⁶. Xəzərin Azərbaycan sektorunda Nərə balığı ovu 1992-ci ildə 550 ton olması müqabilində, son illərdə bu rəqəm 90 ton olmuşdur.

Son illərdə qanunsuz ovlanma ilə daha çox xırda balıqların ovlandığı Xəzərdə mühüm balıq növlərinin sayı azalmışdır. Bu miqdar hər il 10% azalır. Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin verdiyi məlumata görə 2007-cü ildə Xəzərdən 700 milyon dollarlıq Nərə balığı tutulmasına baxmayaraq, rəsmi rəqəmlərin 60 milyon dollar olduğu

görülür. Bu isə, sadəcə Rusiyada qeyri qanuni ovlanma-nın 40 qatı olduğu mənasına gəlir. Bəzi beynəlxalq mənbələrə görə Xəzər sahilı ölkələrdən qərb ölkələrinə 1milyard dollar qaçaq kürü satılır.

Dünya Bankının apardığı araşdırmalara görə hər il 1 milyon ton neft tullantıları Xəzərə atılır. Xəzərdəki dioksinlə zəhərlənmiş balıqların tutulması da diqqətə alındıqda Xəzərin çirklənməsinin əsas səbəbinin neft tullantıları olduğu görülür.

1929-30-cu illərdən başlayaraq Xəzərə tökülən çaylar üzərinə tikilən hidro-texniki müəssisələr, Xəzərin sahillərində inşa edilən sənaye və inşaat sahələri ilə şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin genişlədilməsi, dənizin ekoloji və bioloji rejiminə mənfi təsir göstərmişdir. Yavaş-yavaş dənizin tullantılarla çirkləndirilməsi, balıq ehtiyatının keyfiyyətinə və istehsalına mənfi təsir göstərir. Volqa və Kür çayları üzərində qurulan sulama və enerji məqsədli anbarlar qiymətli balıqların kürüləmə su sahələrinin azalmasına yol açmışdır. Müharibədən sonrakı illərdə Volqa çayının qolları üzərində qurulan böyük hidro-texniki komplekslər, bəndlər, su elektrik stansiyaları, bir çox sənaye kompleksləri açıq dənizdə çıxarılan neft və təbii qaz və daimi fəaliyyətdə olan dəniz nəqliyyatı səbəbiylə son 60 ildə Xəzərdə balıq ovlanması əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Xüsusilə, qara kürü istehsalının 90%-nin bu hövzədən əldə edildiyi günlər geridə qalmışdır. Kürü istehsalında istifadə olunan balıq növlərinin azalması nəticəsində 1952-ci illərin əvvəllərində Rusiya, Qazaxıstan, İran və Azərbaycan 20-yə yaxın fabrikində bu balıqları çoxaldarkən Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində bu fabriklər su altında qalmış balıq istehsalında, nəticədə kürü istehsalında böyük azalmalar yaşanmışdır. Bu xüsus kürü istehsalında istifadə olunan balıq növlərinin yox olma təhlükəsiylə qarşı-qarşıya qalma təhlükəsinə səbəb olmuşdur.

1959-1985-ci illər arasında sadəcə Volqa çayının çirklənməsi və bəndlərə görə balıq itkisi 5 milyon tondan artıq olmuşdur. Bunun 750 min tonu kürü-süylə məşhur olan Nərə balığı növləridir.

Azərbaycanda balıqçılıq xüsusilə Xəzərdə aparılır. Xəzərin Azərbaycan sektorunda təxminən 120 növ balıq vardır və bunlardan 7-si istehlak və dərman

sənayesində istifadə olunan Nərə balığı növləridir. Bir digər əhəmiyyətli balıq növü də qızıl balıqdır.

Azərbaycanda Nərə balığının və kürü istehsalının idarə edilməsi, istehsalı, satışı və ixrac haqqı "Azərbayq" adlı dövlət şirkətinə aiddir. 2000-ci ildə "CaspianFishCo.-Azərbayq" adlı şirkətin açılması və 2001-ci ildə "Azərbayq" adlı dövlət müəssəsinin bağlanmasıdan sonra Azərbaycanda balıq ovu və idxalı sürətlə azaldı. Ölkənin bütün balıqçılıq sektoru eyni tarixdən sonra həmin şirkətin əlində cəmləşmişdir. Ölkəyə gətirilən balıq, istehlakçılar tərəfindən "CaspianFishCo.-Azərbayq" adına rəsmiləşdirilir. İdxalçılar gətirdikləri balığın 20-30%-ni bu şirkətə satmaqdadır.

Ölkədə balıqçılığın inkişafı üçün yetərli şəraitin olmasının müqabilində əhalinin balıq və balıq məhsulları ilə təmini minimum səviyyəsindədir. Əhali artımı göz önünə alındıqda, balıq və balıq məhsullarına tələb 100 min tondur. Ancaq, ildə real olaraq əldə edilən balıq məhsulları bu rəqəmin 10-20%-nə bərabərdir.

Statistiki rəqəmlər illər etibarlı ilə ovlanan qiymətli balıq növlərinin nisbə-tinin azaldığını göstərir. 1990-ci ildən 1997-ci ilə qədər Azərbaycanda balıq ovlanması və dəniz məhsulları istehsalı təxminən altı dəfə azalmışdır. 1997-2009-cü illər arası isə balıq ovlanmasında artım görülmüşdür. 2009-cı ilə gəldi-yimizdə isə balıq ovunun 29 min tona çatdığı görülür.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə 2014-cü illə müqayisədə keçən il kvota üzrə balıq ovu 35,8 faiz azalıb. Ovlanmış balığın 138 tonu kılqə, 118 tonu siyənək, 116 tonu kütüm, 78 tonu kefal, 54 tonu külmə, 21 tonu çapaq balıqlarının, qalanı isə digər balıq növlərinin payına düşüb. Keçən il balıqçılar tərəfindən kvota üçün ödəniş 26,7 min manat təşkil edib.

Balıq İstehsalını Azaldan Səbəblər

Kürü çıxarılan balıq nəslinin təhlükəyə girməsində status probleminin var-lığı səbəb olmuşdur. Sovət İttifaqı dağılmadan əvvəl istər İran, istərsə də SSRİ qaçaq balıq ovunun qarşısını almağa ciddi mənada nəzarət edirdi⁹¹. Sovət son-rası dövrdə isə balıq ovu məsələsində ölkələrin ciddi mənada bir boşluğa düş-düyü görülür. Bu vəziyyət heç şübhəsiz qaçaq balıq ovçuluğunu da özü ilə gətirmişdir. Hər nə qədər

SSRİ-dən sonrakı dövrdə ölkələr balıq ovunun illik miqdarını təyin etməkdə razılaşıbmışsalar da, qaçaq balıq ovculuğunun qarşısı olınabilmir. Eyni şəkildə ölkələrin iqtisadi gücləriylə düz nisbətli olaraq balıq istehsalı fabriklərinin həcmi və sayı azalmış, bu sürətlə ortaya çıxan qaçaq ovçuluq aradan qaldırılmağa çalışılmışdır. Bu da, region ölkələri arasındakı razılığa əsasən təyin olunan miqdarların qorunmasını çətinləşdirmişdir.

Hidro-karbonat ehtiyatları ilə yanaşı bioloji ehtiyatları ilə də Xəzər Azərbaycanı iqtisadi inkişaf baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Mühüm neft və təbii qaz ehtiyatları ilə yanaşı Xəzər dünyanın Nərə balığı və kürü istehsalının 90%-dən çoxunu təmin qaynağı olmuşdur. Ancaq, həm çirklənmə, həm də qa-çaq balıq ovu Nərə balığı ehtiyatlarının qısa müddətdə sürətli bir şəkildə azlması təhlükəsinə yaratmışdır.

Ticari əhəmiyyəti olan balıq sayısının xüsusiylə aparılan istehsal fəaliyyətləri nəticəsində böyük zərərə məruz qaldığı görünür. 1950-ci illərdən başla-yaraq Xəzərə axan çayların üzərində su və elektrik stansiyalarının inşa edilməsi Nərə balığının çoxalma yerlərinə böyük ziyan vurarkən, Xəzərin səviyyəsinin artmasında da Nərə balığının çoxalma yerlərinin su altında qalmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə, Nərə balığı ovu əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bundan əlavə başqa qiymətli balıq növü olan Xəzər qızıl balığının illik ovu azalmışdır. Ticari əhəmiyyəti olan Xəzərin İlan balığı, Şamayı və Ağgöz isə yox olmuşdur.

Xəzər dənizində əldə edilə biləcək bioloji sərvətlərin, xüsusilə balıq ehtiyatlarının artırılması ancaq sahil dövlətlərinin birlikdə fəaliyyət göstərmələri ilə mümkün olacaqdır.

Bundan əlavə regionlarda son dövrdə meydana çıxan ərzaq qıtlığı qarşısında xüsusilə ixracata dair olan dəniz məhsullarının belə bir potensiala sahib olması qarşısında region dövlətlərinin bu problemi birlikdə baxmaları qaçınılmaz hala gəlmişdir.

Çirklənməyə qarşı lazimi tədbirlərin alınmaması qarşısında Xəzər bir çox bioloji ehtiyatlardan kasıb qalacaqdır. Nəticədə, ən çox çirklənməyə məruz qalan regionlar olaraq Azərbaycan və Türkmənistan sahillərində gələcək 15 il ərzində dənizin 50

metr dərinliyində balıq tutulması əhəmiyyətini itirəcəkdir və dənizin 30 min metr²-lik sahəsi balıq tutulmasından yoxsul qalacaqdır. Balıq istehsalının artırılması üçün neft və təbii qaz çıxartma sənayesində, Xəzər höv-zəsində və sahillərində yerləşən digər sənaye komplekslərində daha az tullantılı bir təmizləmə sistemi texnologiyasının istifadəsi lazımdır. Bundan əlavə, Xəzər sahili şəhərlərində və hövzəsində yaşayan 150 milyondan artıq əhalinin tullantılarının təmizlənməsi, dənizdə üzən tankerlərin, sənişin gəmilərinin, neft və təbii qaz daşıyan gəmilərin dənizə buraxdığı tullantıların və neft tullantılarının təmizlənməsi lazımdır.

Son illərdə Dünya Bankı kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının və xarici sahibkarların dəstəyi ilə həyata keçirilən layihələrlə balıq istehsalı və istifadə potensialı artırılmağa çalışılır. Məsələn, sadəcə 2008-cü ildə, Təbii Sərvətlər və Ekologiya Nazirliyinə aid Neftçala və Əli Bayramlı balıq istehsal müəssisələrindən Xəzərə 25.5 milyon ədəd Nərə balığı buraxılmışdır.

Arıçılıq

Ölkədə ən yayılmış arıçılıq məhsulu baldır. Halbuki, polen, arı südü, mum, çiçək tozu kimi məhsulların istehsalı da mümkündür. Arıların mühafizə metod-ları və arı çoxaltma texnologiyası ölkədə aşağı səviyyədədir.

Ölkənin bala olan tələbin yerli istehsalla qarşılanması üçün arıçılıq istehsalını indiki istehsalla müqayisədə 8 dəfə artırmaq lazımdır. Bu artıma, ölkənin təbii iqlim şərtləri, zəngin bitki örtüyü və arı növləri imkan verir. Üstəlik digər sektorlar ilə müqayisə edildikdə arıçılığın inkişafına lazım olan maliyyə vəsaitinin geri ödənməsi və iş imkanları daha uyğundur.

Regionların sosial iqtisadi inkişafı ilə bağlı dövlət proqramında arıçılıq sahəsinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilir. Buna görə arıçılıqla məşğul olan ailələrin sayının 5 dəfə artırılması hədəflənir.

Ölkədə 2013-cü ildə 2 456,7 ton bal istehsal olunmuşdursa, 2014-cü ildə istehsal 4% azalaraq 2 357,5 tona düşüb. Bu, ötən il ərzində arıların bir qisminin qırılması ilə bağlıdır. 2012-ci ildə isə ölkədə 2 387,5 ton bal istehsal olunub.

“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı ilə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərin təhlili əsasında Strateji Yol Xəritəsinin hazırlanması üzrə müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Buna uyğun olaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sənayesi sahələrində mövcud vəziyyət müvafiq dövlət orqanlarının, tədqiqat mərkəzlərinin və müstəqil ekspertlərin iştirakı ilə sistemli və əhatəli şəkildə təhlil olunmaqla, silsilə müzakirələr keçirilmiş və müvafiq qiymətləndirmələr aparılmış, bunun əsasında “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” (bundan sonra - Strateji Yol Xəritəsi) hazırlanmışdır.

Bu Strateji Yol Xəritəsində ölkənin kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı ilə bağlı 2020-ci ilədək strateji baxış, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxış əks olunub ki, bu da kənd təsərrüfatı sahəsində həm orta, həm də uzunmüddətli dövr üzrə strateji inkişaf hədəflərinə çatmaq üçün dövlətin ardıcıl mərhələlərlə icra ediləcək aydın yol xəritəsinə malik olmasını ifadə edir. Strateji Yol Xəritəsinin 2016-2020-ci illər ərzində həyata keçirilməsi hesabına ölkədə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanmaqla, rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunun formalaşdırılmasına nail olmaq baxımından əlverişli mühitin yaradılması üçün 9 strateji hədəfin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu strateji hədəflər ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının gücləndirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının dəyər zəncirinin həlqələri üzrə artırılması, kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə istehsal vasitələri bazarının inkişafı və müvafiq resurslara, o cümlədən maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılması, kənd təsərrüfatı sahəsində elmi təminatın və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və məsləhət-informasiya xidmətləri sisteminin inkişaf etdirilməsi, bazar infrastrukturunun inkişafı və istehsalçıların bazara çıxışının asanlaşdırılması, təbii resurslardan dayanıqlı istifadə mexanizmlərinin formalaşdırılması, aqrar sahə üzrə biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi və kənd yerlərində rifahın yüksəldilməsi məsələlərini əhatə edir.

tetlərin 2020-ci ildə real ÜDM-i birbaşa 575 milyon manat, dolayısı şəkildə isə 660 milyon manat olmaqla, ümumilikdə 1235 milyon manat artıracağı və təxminən 20 min yeni iş yerinin yaradılacağı proqnozlaşdırılır. Təsirin gerçəkləşdirilməsi dövlət-özəl resursları hesabına 1170 milyon manat investisiya qoyuluşu tələb ediləcəyi proqnozlaşdırılır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunda göstərilən əsas təşəbbüslər Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən əlaqələndiriləcəkdir

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi 1995-2015-ci illər ərzində faktiki qiymətlərlə 7,7 dəfə (real ifadədə 2,4 dəfə), 2005-2015-ci illər ərzində isə 3,1 dəfə (real ifadədə 38,4 faiz) artmışdır. O cümlədən bitkiçilik məhsulları istehsalında faktiki artım həmin dövrlərə müvafiq olaraq 6,6 və 2,8 dəfə (real artım müvafiq olaraq 2,3 dəfə və 25,4 faiz), heyvandarlıq məhsulları istehsalında müvafiq olaraq 9,3 və 3,4 dəfə (real artım isə müvafiq olaraq 2,5 dəfə və 53,8 faiz) olmuşdur.

Belə ki, ərzaq təyinatlı emal sənayesi məhsullarının əksəriyyətinin istehsal həcmində əsaslı şəkildə artımın olması müqabilində, pambıq və ipək xammalı məhsullarının, habelə qarışıq yem və tütün məhsullarının istehsalı kəskin şəkildə azalmışdır. Qida sənayesi məhsullarının əksəriyyətinin istehsal həcmi üzrə ötən 20 il ərzində müşahidə edilən sürətli artım dinamikası bu məhsulların istehsalının ümumilikdə rəqabətqabiliyyətli olmasını xarakterizə etməklə, müvafiq istehsal həcmnin daxili bazar və ya ixrac bazarlarının tələbatı əsasında artırılması imkanlarının olmasını göstərir. Beləliklə, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən və ölkədə bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi başladıqdan sonra kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahəsində müşahidə olunan başlıca trend bu sahənin istehsal strukturunun köklü şəkildə ərzaqtəyinatlı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı əsasında formalaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, ötən dövr ərzində ərzaqtəyinatlı emal sənayesi məhsullarının istehsalında da ciddi artım baş vermişdir. Bununla belə, daxili bazarda həm istehlak tələbatının, həm də emal sənayesinin xammala olan tələbatının ödənilməsi məqsədilə bəzi məhsulların idxalının həcmnin həmin məhsullar üzrə yerli istehsala nisbəti kifayət qədər yüksəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi
2. I.D.Abbasov "Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı" Bakı- Şərq-Qərb nəşriyyatı-2013
3. Aras O. N., Süleymanov E. (2010), "Azərbaycan iqtisadiyyatı", Bakı: Şərq-Qərb.
4. "Azərbaycan" portalı. www.azerbaijan.az
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri.
http://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/
6. <https://president.az/az/articles/view/21953>